

Znaky a hodnoty ľudovej architektúry súčasného vidieckeho sídla

Štěpánková, R., Feriancová, L.: Marks and Values of Folk Architecture in Present Rural Settlements. Životné prostredie, 2011, 45, 1, p. 48 – 52.

A folk architecture has been an inseparable part of Slovak rural settlements until now. It has represented engineering and construction of rural areas and bordering city areas. One of its most significant features is its creation without previous plan or a project, a common background of local economic and material conditions and supplies, then a strong influence by traditions and the last, but not the least is its adjustment with the landscape. Folk architecture is a permanent cultural value of Slovak nation and its maintenance for future generations is an important task for national, but also regional and local governments such as for owners themselves.

The situation in the village of Veľké Zálužie and the results of public survey reflecting general opinions of inhabitants towards folk architecture can be an inspiration for conservation of many objects of folk houses still in good conditions and with the proper maintenance of their surroundings that way the future generations will be able to experience traditions and skills of our ancestors and the history in original environment of Slovak villages.

Key words: folk architecture, marks, values, buildings, inhabitants opinions

Ľudová architektúra je neodmysliteľnou súčasťou slovenských vidieckych sídel.

Reprezentuje staviteľstvo vidieka a okrajových častí miest. Vznikala bez projektu, vychádzala z miestnych ekonomických podmienok, materiálových podmienok, z miestnej tradície a prispôbovala sa krajine. Popri funkčnosti, ktorá bola prvoradou požiadavkou, sa v ľudovej architektúre prejavuje estetické cítenie a zmysel pre krásu a harmóniu s prostredím (Dudák a kol., 2000). Ľudová architektúra má korene v prírode a v širších súvislostiach je s prírodou úzko spätá. Využíva prírodné materiály a samotné stvárnenie objektov ovplyvňuje okolitá príroda. V staveľskom prejave nadviazala na slovenské tradície. Vo vývoji si zachovala podstatné črty, aj keď na ňu vplývali jednotlivé slohové obdobia.

Objekty ľudovej architektúry sú jednoduché, účelné, vyjadrujú lásku človeka k prírode, životu a jeho vzťah ku každodennej práci. Vyžaruje z nich jednoduchá krásu, sila, úprimnosť a tvarom, farbou, harmóniou, proporciami v detailoch i celku sú trvalou estetickou hodnotou.

Ľudovú architektúru vnímame ako tvorivý prejav pracujúceho ľudu, je súčasťou ľudovej kultúry národa, je výsledkom umu, tisícročných skúseností a zručností prenášaných z generácie na generáciu. Je plnohodnotnou architektúrou – výtvarné stvárnenie sa snúbi s technickým riešením. Ľudová stavba slúžila predovšetkým svojmu účelu, vyznačovala sa však krásou a harmonickým začlenením do prírody (Štibrányi, 2006). Tvorila ju obytné domy, hospodárske stavby – stodoly, senníky, pivnice, salaše, koliby, košiare, ale aj ľudové výrobné a technické zariadenia (kovárske vyhne, vodné mlyny, mosty) a sakrálne stavby (zvonice, božie muky).

Na Slovensku rozoznávame dve základné oblasti typov ľudovej architektúry – oblasť hlineného domu južného Slovenska a oblasť zrubového domu severného Slovenska – horskej zrubovej drevenice. V podmienkach jednotlivých častí územia Slovenska má ľudová architektúra svoje špecifické vlastnosti, krajové odlišnosti, ktoré sú podmienené prírodnými osobitosťami a kultúrnymi špecifikami a prejavujú sa buď využitím materiálov, tvaroslovných prvkov, usporiadaním objek-

tov v urbanistických súvislostiach, ako aj konštrukčným detailom.

V polovici 20. storočia ešte tvorila ľudová architektúra podstatnú časť zástavby vidieckych sídel Slovenska. Vývoj ostatných desaťročí v tejto súvislosti znamenal dramatické zmeny a zástavba vidieka sa v krátkom čase (z hľadiska urbanistického vývoja) radikálne zmenila. To, čo bolo základom, sa stalo iba nevyhnutnou, už dozívajúcou súčasťou vidieckeho sídla.

Snaha o záchranu a zachovanie časti prejavov tvorivosti našich predkov vedie k budovaniu skanzenov. Mnoho objektov stále existuje a ešte stále sú prvkami pripomínajúcimi um a zručnosť jednoduchého dedinského ľudu.

Ako uvádza Podoba (1998), najohrozenejšou časťou kultúrneho dedičstva je „popoluška“ pamiatkovej starostlivosti a pamiatkovej obnovy – tradičná stavebná kultúra slovenského vidieka. V súčasnosti je postavenie objektov ľudovej architektúry vo vidieckych sídlach veľmi komplikované. Mimo pamiatkových rezervácií ľudovej architektúry a pamiatkových zón sa jednotlivé objekty v zástavbe sídel stávajú problémom majiteľov, obecných samospráv a sú na okraji záujmu ochrany a pozornosti spoločnosti.

Tak sa zážitky z objavovania objektov ľudovej architektúry v ich pôvodnom prostredí, ktoré mnohí považovali a považujú za tie najvzácnejšie, nenávratne strácajú. Pri súčasnom vývojovom trende budú ďalšie generácie o možnosť vidieť pôvodné objekty v pôvodnom prostredí pravdepodobne ochudobnené.

Hodnotenie vidieckeho sídla Veľké Zálužie z hľadiska znakov ľudovej architektúry

Príkladom je situácia vo vidieckom sídle Veľké Zálužie, ktoré reprezentuje obce z oblastí južného Slovenska, v ktorých pôvodný typ ľudového hlineného domu krytého slamou už takmer úplne zanikol a s ním aj charakteristický obraz dedín v úrodných rovinách. Prieskum sa zameriaval na objekty ľudovej architektúry s funkciou bývania – obytný ľudový dom.

Obec Veľké Zálužie sa nachádza asi 11 km juhozápadne od Nitry, rozprestiera sa v južnej časti Nitrianskej pahorkatiny a spadá do časti Zálužianska pahorkatina na hornom toku Dlhého kanála, ktorý sa neďaleko Nových Zámkov vlieva do rieky Nitry. K obci patrí aj osada Titváň, juhovýchodne od stredu obce. Reliéf katastra je zvlnený, sídelný útvar leží v nadmorskej výške 148 m n. m. v juhozápadnej časti zastavaného územia

Citlivo rekonštruovaný a udržiavaný ľudový dom, ktorý slúži ako chalupa – víkendový dom (Veľké Zálužie, 2009). Foto: Ján Huňady

až do výšky 300 m n. m. v západnom cípe obce. Obec je sídlom miestneho významu, je rozľahlá a má centrálny „homogénny“ obrys. Rozširovala sa v smere od centra založeného na bývalej štátnej ceste Nitra – Bratislava (pôvodne išlo o prícestnú obec). Vzhľadom na pozitívne pôsobiace prírodné determinanty obec mala a má dobré predpoklady pre urbanistický rozvoj. Nachádza sa v centrálnej polohe katastra obce medzi územiaми obcí Báb, Jarok, Lehota a Rumanová. V súčasnosti je aj centrom mikroregiónu, pre ktorý bol vypracovaný spoločný územný plán. Urbanistické centrum obce je v ťažisku územia obce a prirodzene koncentruje zariadenia občianskej vybavenosti. Obec má 4 105 obyvateľov.

História obce

V Zborníku župy Nitrianskej z roku 1943, v Novom Slovensku, je uvedené, že pôvodná obec bola založená v 12. storočí asi kilometer východne od terajšej obce a volala sa Úlok, resp. Úlak, čo znamená malý úľ. Prví zeme-páni, ktorí dostali túto usadlosť, si vystavali nové bydlisko Ujľak na vhodnejšom mieste. Prvá písomná zmienka o obci je z druhej polovice 13. storočia, z roku 1261 a opisuje majetok veľmoža Abu v chotári Bábu. Spomína sa obec Veľké Zálužie ako terra Wylak (najstarší doložený názov obce). Začiatkom 14. storočia Ujľak patril Matúšovi Čákovi. V roku 1321, po jeho smrti, sa Ujľak dostal pod správu kráľovskej komory. V roku 1332 zriadili Ujľackú farnosť. Predpokladá sa, že v tomto období vybudovali aj prvý kostol, ktorý stál na mieste terajšieho. V rokoch

Trvalo obývaný ľudový dom v udržiavanom stave (Veľké Zálužie, 2010).
Foto: Roberta Štěpánková

1349 – 1524 patril Ujľak pod správu Hlohoveckého hradu. V roku 1526 dostala obec od panovníka Ľudovíta II. tržné výsady, oslobodenie od všetkých platieb a mýta a stala sa zemepánskym mestečkom. V 16. a 17. storočí v obci zriadili chýrnu školu, ktorú viedol Michal Žabokrecký. Forgáčovci počas spravovania hlohoveckého panstva zveľadili v Ujľaku hospodárstvo. V roku 1752 bol v obci panský liehovar, pivovar, vodný mlyn a chov oviec v časti Titváň a Mesač. Mikuláš Forgáč si dal v Ujľaku postaviť kaštieľ. Niekďajšie grófske sídlo je dvojpodlažná budova, v ktorej sa pôvodne nachádzala veľká knižnica a zbierka zbraní, ktoré sa však nezachovali. Neskôr sa majiteľmi kaštieľa stali Esterházyovci. Mestečkom bol Ujľak až do administratívnej reformy verejnej správy Uhorska v rokoch 1870 a 1876. Prvé úradné sčítanie z roku 1869 potvrdilo 1 596 obyvateľov. V roku 1900 to už bolo 2 052 obyvateľov. V roku 1948 premenovala štátna správa Ujľak na Veľké Zálužie.

V 18. storočí Veľké Zálužie netvorilo jeden súvislý feudálny majetkový celok. Ako celok ho začali postupne vlastniť až Forgáčovci, ktorí tu vybudovali po architektonickej stránke zaujímavý kaštieľ, obklopený historickým parkom v južnej časti obce. Je to empírová stavba zo začiatku 19. storočia. Esterházyovci sa stali v roku 1869 majiteľmi kaštieľa, v roku 1945 im majetok skonfiškovali. Okolo kaštieľa je aj dnes pekný park – anglická záhrada s mnohými vzácnymi drevinami. Založili ho asi pred 200 rokmi. Po odobratí kaštieľa pôvodným majiteľom v ňom zriadili politickú školu a v roku 1957 Psychiatrickú nemocnicu. Tá funguje

dodnes. Objekt, do ktorého nemá prístup verejnosť, je pamiatkovo chránený.

Charakteristika súčasného stavu stavebného fondu a sídelnej vegetácie v obci

Vývoj obce prebiehal aditívnym spôsobom od pôvodného centra smerom k obvodu súčasného zastavaného územia. Tento spôsob vývoja je čitateľný aj prostredníctvom architektonických typov domov. Ide prevažne o obytné objekty, v centre obce sú v kombinácii s podnikateľskými aktivitami. V súčasnosti dominuje alokácia objektov občianskej vybavenosti pozdĺž cesty III/O5133 v prepojení na areál Psychiatrickej nemocnice. Smerom k obvodu obce sa rozprestierajú tichšie a intímnejšie plochy na bývanie. Koncepcia obce je charakteristická ako organizovaná zostava usporiadaných funkčných zložiek územia, ktoré vytvárajú harmonicky fungujúci celok – komplexné životné prostredie so všetkými svojimi atribútmi.

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že sídlo má vysoké percento obytných domov v nevyhovujúcom technickom stave. V sídle prevažuje prízemná, jedno- až dvojpodlažná zástavba rodinných domov. V juhovýchodnej časti obce sa nachádzajú viacpodlažné nové domy s nájomnými bytmi pre sociálne slabšie rodiny aj nové radové domy. Pri východnom okraji obce je poľnohospodárske družstvo a zástavba rodinných domov, priemyselná výroba obce sa sústreďuje na juhovýchodnom okraji (brusiareň, výroba elektrických rozvádzačov a pod.).

Podľa fyto geografického začlenenia záujmového územia patrí sídlo do oblasti panónskej flóry. Územie sídelného útvaru Veľké Zálužie sa nachádza na rozhraní dubovo-hrabových-panónskych, dubovo-xerothermofilných-ponticko-panónskych a dubovo-cerových lesov. Je tu malé zastúpenie stromovej a krovinovej vegetácie. V obci sa nachádzajú dve športové plochy, a to futbalový štadión s príslušnými plochami a športové ihrisko pri základnej škole. Vodný kanál pozdĺž obce je po väčšinu roka bez vody, naplňa sa len v období zvýšených zrážok alebo v čase topenia snehu. Je to úzky potôčik približne 20 – 30 cm široký s priamym smerom toku, bez výrazných, prudkých zmien. Sprievodná vegetácia pozdĺž vodného kanála a komunikácie výrazne absentuje, nachádzajú sa tu najmä trávnaté pásy. Z krovin má najväčšie zastúpenie zob vtáci (*Ligustrum vulgare*), svib krvavý (*Swida sanguinea*), z drevín breza previsnutá (*Betula pendula*) 90 %, lipa malolistá (*Tilia cordata*). V rámci sprievodnej vegetácie je prevažujúci trávnatý porast prerušovaný prístupovými komunikáciami. Po-

rast je udržiavaný, trávnaté priestranstvá sú pravidelne kosené. Jeho stav a vzhľad však nie je kultúrny a plochy potrebujú koncepčné spracovanie.

Využitie súkromných záhrad v obci je rôzne. Súčasný vývoj a jeho trendy sú absolútne čitateľné – pri novovybudovaných rodinných domoch a sčasti aj pri rekonštruovaných má záhrada výlučne obytno-rekreačný charakter, hospodárska funkcia pozemkov sa vytráca. Pri starších domoch si zachováva aj hospodársku funkciu.

Z hľadiska typov ľudovej architektúry patrí územie obce Veľké Zálužie do oblasti hlineného domu južného Slovenska, a to do časti podunajskej.

Oblasť je charakteristická používaním dostupného materiálu (hlina, slama, prútie, menej kameň a drevo) pri výstavbe obytných objektov. Hlina sa používala tradičnými spôsobmi, a to nakladaním, nabíjaním, zhotovením tzv. válkov alebo tvarovaných a na slnku sušených nepálených tehál. Na zabezpečenie životnosti stavieb bolo potrebné zabezpečiť stavbu proti vlhkosti. Preto sa odkvapy stiech vykladali ďalej od múrov a pozornosť sa venovala ich úprave, pretože objekty spravidla nemali základ. Okolo domu sa nachádzal ochranný pás – hlinou mazaný chodník, ktorý odvádzal dažďovú vodu ďaleko do dvora (Mencl, 1980). Takto vzniklo charakteristické oblú úpätie domu v mieste styku s vodorovným podkladom, ktoré zodpovedá aj iným detailom hlinenej stavby. V oblasti bola tradičnou krytinou slama a rákos, používané aj vo Veľkom Záluží v období do konca 19. storočia.

Ľudový dom tejto oblasti sa podľa Mencla (1980) od začiatku zapájal do rytmických aditívnych radov popri ulici či ceste a jeho poloha bola priečna voči ulici, resp. kolmá na ňu. Podmienkou uvedenej urbanistickej zástavby – štruktúry a kompozície – bola nekonečná, ničím nerušená rovina alebo mierne zvlnený reliéf. Základnú urbanistickú osnovu sledovanej obce postupne dopĺňala zástavba popri novozakladaných uliciach v závislosti od prírodných daností. Vo Veľkom Záluží išlo o vodné prvky a zvlnený reliéf. Vývojom vzniká veľká hromadná obec.

Ľudový dom bol užšou stranou orientovaný do ulice. Podľa Mencla (1980) však nejde o priečelnú polohu z výtvarného hľadiska, aj keď kvôli zreteľnejšiemu porozumeniu sa tak často uvádza. Skutočným priečelím domu bola jeho dlhá nádvojná strana, na ktorej bol umiestnený vstup do siene. Na jednej strane sa nachádzala izba a na druhej komora. Dom narastal pridávaním obytných priestorov do strán, nie do hĺbky. Valbová (zošíkmená trojuholníková alebo

Rekonštruovaný a prístavbami doplnený dom, ktorý reflektuje požiadavky súčasných obyvateľov, ale s pôvodným ľudovým domom má veľmi málo spoločné (Veľké Zálužie, 2009). Foto: Ján Huňady

lichobežníková časť na užšej strane domu) strecha bola asymetricky uložená voči pôdorysu miestností na stĺpy kruhového alebo štvorcového pôdorysu vymedzujúce tzv. gánok na dvorovej časti priečelia. Z ulice k nemu zväčša viedli dvere – vráta. Ľudový dom sa zachoval najmä v centrálnej časti sídla a v príľahlých uliciach. Na niektorých miestach je zachovaná uličná zástavba, resp. jej fragmenty. Je prerušovaná výstavbou nových domov. Uličnú čiaru často ruší to, že nová výstavba je umiestnená hlboko na pozemku.

Pri prieskume súčasného stavu ľudových domov v obci Veľké Zálužie sme sledovali umiestnenie v sídle, stav, zachovanie tvaroslovných prvkov, funkciu a perspektívu udržateľnosti. Analýzou a jej zhodnotením sme dospeli k deleniu objektov do nasledovných kategórií:

- objekty zachované a starostlivo udržiavané, trvalo obývané;
- objekty zachované a starostlivo udržiavané, slúžiace ako chalupy;
- objekty zmenené prestavbou, trvalo obývané;
- objekty schátrané, trvalo obývané;
- objekty schátrané, opustené;
- torzá a ruiny ľudového domu.

Mnohé vidiecke domy nahrádzali nové typy rodinných domov, ktoré reprezentovali predstavu majiteľov o štandarde bývania. Uvedené príklady ilustrujú skutočnosť, že sa stavali bez vzťahu k histórii, tradíciám a k harmónii s prírodou či okolím.

V kontexte s uvedenou analýzou sme dotazníkovým prieskumom zisťovali postoj respondentov ku

Ukážka novodobej „ľudovej“ architektúry vidieckych sídel, ktorá vzniká na okrajoch obcí ako nová zástavba (Veľké Zálužie, 2009).
Foto: Roberta Štěpánková

hodnote ľudovej architektúry a jej miesta v súčasnom sídle a názor na spôsob užívania obytných objektov.

Z vyhodnotenia odpovedí vyplýva, že ľudia vnímajú ľudovú architektúru, majú k nej vzťah, a jej význam definujú jednoznačne ako hodnotu, spojenie s históriou a pripomenutie spôsobu života na vidieku, bohatstvo zanechané našimi predkami, prvé kroky našej kultúry, nostalgiu starých časov, tradície, teplo a pokoj, estetický zážitok, originalitu, devízu, jednoduchosť. Jednoznačne pociťujú potrebu ochraňovať objekty ľudovej architektúry. Polovica respondentov uvádza, že objekty, ktoré pozná, slúžia najmä na prechodné bývanie – chalupy, menej na bývanie trvalé. Tieto objekty sú všeobecne v horšom stave. Okolie ľudového domu vnímajú ako priestor, v ktorom by mala byť uplatnená špecifická úprava záhrady, a to v podobe najmä domácich kvitnúcich drevín, menej kvetinových záhonov v kombinácii s trávnikom. Záhrada by mala mať jednoduché riešenie a obsahovať domáce druhy, okrasno-úžitkové.

Na otázku „Viete si predstaviť bývať v objekte ľudovej architektúry?“ boli odpovede nasledovné: „viem, bez výhrad“ (13 %); „viem, za cenu náročnej stavebnej rekonštrukcie“ (17 %); „viem, za cenu náročnej rekonštrukcie, ale aj prístavby priestorov“ (9 %); „nie, viem si predstaviť iba ako chalupu, víkendový dom“ (53 %); „neláka ma ani ako objekt na bývanie ani ako chalupa“ (36 %); „nie“ (12 %). Tento výsledok je významný a poukazuje na možnosť udržateľného manažmentu objektov ľudovej architektúry. Aj z prieskumu situácie vo Veľkom Záluží a aj z pohľa-

du respondentov je chalupa – víkendový dom – najudržateľnejšou formou objektov ľudovej architektúry s funkciou bývania. Z prieskumu jednoznačne vyplynulo, že táto forma je citlivo udržiavaná a aj s primeranou úpravou okolia so snahou o harmonizáciu a uplatnenie prírodných prvkov.

* * *

Ľudová architektúra v podobe obytného domu sa z priestoru vidieckych sídel vytráca.

Jedným z nástrojov jej ochrany by sa mal stať územný plán obce a jeho záväzná časť, ktoré by regulovali zásahy pri rekonštrukcii a prestavbe domu spolu s jeho okolím – záhradou. Úlohou obce, s pomocou štátu, je hľadať aj finančné nástroje, ktoré napomáhajú ochrane a motivujú majiteľa dodržať požadované zásady rekonštrukcie a údržby objektov.

Nástrojom je aj výchova mladej generácie k zachovaniu si vzťahu ku kultúrnemu dedičstvu a hodnotám, ktoré nám zanechali generácie našich predkov.

Ľudová architektúra sa svojou podstatou stále môže stať inšpiráciou pre súčasných staviteľov, a to svojou mierkou, harmóniou s prostredím, uplatnením prírodných materiálov a najmä svojou racionalitou a funkčnosťou reflektujúcou požiadavky a potreby užívateľa.

Literatúra

- Dudák, V. a kol.: Encyklopedie světové architektury. Od menhiru k dekonstruktivismu. Praha : Baset, 2000, 1 029 s.
- Mencl, V.: Lidová architektura v Československu. Praha : Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1980, 630 s.
- Podoba, J.: Ľudová architektúra v systéme hodnôt obyvateľov slovenského vidieka. Múzea a pamiatky, 1998, 3 s. www.snm.sk/old/pamiatky/Pam_TEXT_98_3.htm
- Štibrányi, J.: Slovensko a architektonické pamiatky. 2006. www.cdvvk.sk/blade/index.php?c=969&slovensko_a_architektonicke_pamiatky

doc. Ing. arch. Roberta Štěpánková, PhD.,

roberta.stepankova@uniag.sk

prof. Ing. Ľubica Feriancová, PhD.,

lubica.feriancova@uniag.sk

Katedra záhradnej a krajinskej architektúry Fakulty záhradníctva a krajinného inžinierstva Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre, Tulipánová 7, 949 76 Nitra